

ІСТОРИЧНА МАНДРІВКА ДО ГАЛИЧА ТА ОКОЛИЦІ

У статті польського науковця та педагога д-ра Юзефа Зелінського (1899–1976) представлено короткий історико-культурний опис найважливіших пам'яток з історії Галича. Автор подає методичні рекомендації щодо організації навчальних екскурсій для учнівської молоді з метою вивчення та поглиблення знань про минуле Галича та найближчої околиці XII–XVIII ст. Педагог чітко окреслює головні місця туристичного маршруту, їхню актуальність з точки зору археологічних досліджень 1936–1937 років, можливості тогочасної інфраструктури, попередній план і час проведення мандрівки.

Методичні матеріали д-ра Ю. Зелінського перекладено українською мовою з максимально збереженим стилістичним та змістовим наповненням. Водночас зауваги перекладача та редактора, які не змінюють, а радше доповнюють текст, додано в квадратних дужках. Список поданої автором літератури збережено згідно з оригіналом, як і певні історичні неточності.

Ключові слова: Галич, Крилос, Св. Станіслав, архітектура, навчальна поїздка, гімназія, археологічні розкопки, пам'ятки, культура, церкви, замок, костели, фортифікації.

I. Вступ

Цей розділ буде присвячений обговоренню організації наукової історичної подорожі до Галича й околиць, призначеної для учнів гімназій і ліцеїв загальноосвітніх або професійних. Базую цю дискусію, з одного боку, на історичній літературі, процитованій нижче, з іншого — на власному довголітньому досвіді, який мені дали щороку організовані наукові подорожі з молоддю зі станіславівських гімназій.

Галич разом зі Св. Станіславом і Крилосом — це пребагата скарбниця історичних пам'яток, котрі досі були практично єдиним об'єктом інтересу наукових кіл істориків і археологів. Наука та дослідження істориків і археологів ще не закінчені, проте найбільш неясні й істотні проблеми

остаточно вже з'ясовані. Отже, настав час популяризувати те середовище в краєзнавчому сенсі й водночас упровадити його до нашої шкільної практики як місце систематичних шкільних наукових прогулянок, головне, природно, з вивченням історії. Бо ті околиці дають нескінченне поле можливостей для безпосереднього контакту з минулим. Чи це найдавніша пам'ятка романської архітектури на Червенській землі, якою є костел отців францисканців у Св. Станіславі, чи руїни катедри та добре збережені рештки укріплень старого галицького міста в Крилосі, чи, нарешті, численні сліди минулого, що збереглися в руїнах, топографічних назвах і взагалі в усьому ландшафті області, — все це є матеріалом першочергової важливості, дидактично-пізнавальне і виховне значення якого буде дуже великим.

Наукова подорож до Галича також навчить молодь чогось більшого, ознайомить її з механізмом наукової історичної роботи, що опирається не на архіви і літературу, а на черпання інформації з кам'яного архіву, розкопок, руїн і топографічного розпізнавання місцевості. І тоді вчитель неодмінно пояснить, що таке археологія. Виховний аспект посилиться, молодь, безпосередньо зіткнувшись із цією галуззю, навчиться належної поваги до всього, що доти часто здавалося їй безвартісною брилою, металом чи шкарлупою.

Тож хотілося б, щоб наукові мандрівки школярів до Галича набули хоча б такої популярності, як Олесько, Підгірці чи Жовква. Тим паче що це можливо завдяки зручним умовам сполучення, особливо для Львова та міст біля Галича, а також для всіх інших міст, розташованих на залізничному шляху Львів — Снятин.

II. Предметна бібліографія

Наведена нижче бібліографія теми має переважно інформаційний характер і призначена насамперед для вчителя. Оскільки наведені нижче праці та історичні статті не є вичерпними, той, хто бажає більш компетентного списку, знайде його в Бібліографії [Людвіка] Фінкеля, доповненій у *Квартальнику історичному*, та в бібліографічних матеріалах [о. Еміліана] Левицького. Наведені нижче праці переважно є суто науковими публікаціями, і лише деякі з них придатні для рекомендації молоді. Крім того, значна частина названих праць, особливо давніших, сьогодні має суто бібліографічне значення і не є цінними як джерело інформації. Найбільш доступними для молоді були б твори [Олександра] Чоловського та деякі фрагменти [Йосипа] Пеленського; з руських

(українських – Я. Ш.) праць навіть монументальна «*Історія України-Руси*» [Михайла] Грушевського в тих місцях, що стосуються Галича, безумовно застаріла і не відповідає дійсному стану наших сучасних знань про Галич.

1. Wiadomość o starożytności miasta Halicza. *Rozmaitości*, 1829. Nr 42.
2. Halicz. *Dodatek do Gazety Lwowskiej*, 1868. Nr 18 i n.
3. Левицький Е. Крепость галицкая ее окрестности. *Зоря Галицкая*, 1852. № 77, 79.
4. Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях ее в Галиче. *Зоря Галицкая*, 1852. № 53, 54.
5. Reifenkugel R. Die Gründung der römisch-katholischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir. Wien, 1874.
6. Шараневич И. Старорусский княжий город Галич: критичне студіум. Львов, 1880.
7. Петрушевич А. Историческое известие о церкви Св. Пантелеймона близ города Галича теперь костел Св. Станислава оо. Францисканов jako древнейшим памятники романского зодчества на Галицкой Руси с первой половины XIII ст. Львов, 1881.
8. Zacharjewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. *Dźwignia*, 1882. Nr 9, 10.
9. Zacharjewicz J., Szaraniewicz I. Wycieczka do Halicza, Załukwi i Kryłosa. *Dźwignia*, 1882. Nr. 11, 12.
10. Sokołowski A. Badania archeologiczne na Rusi galicyjskiej. Kraków, 1882.
11. Łuszczkiewicz Wł. Kościół św. Stanisława pod Haliczem jako zabytek romański. *Sprawozdania Komisji do Badania Historji Sztuki w Polsce*. Kraków, 1884. T. 2.
12. Szaraniewicz I. Trzy opisy Halicza. Lwów, 1883.
13. Szaraniewicz I. Rezultaty badań archeologicznych w okolicy Halicza. Lwów, 1886.
14. Czołowski A. Ruś Czerwona, pogląd na jej zabytki przedhistoryczne i pomniki sztuki. *Biblioteka Warszawska*. T. 2. 1887.
15. Шараневич І. [має бути Петрушевич А – Я. Ш.] Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях. *Вестник Народного Дома*. Львов, 1882–1888.
16. Mokłowski K., Sokołowski M. Do dziejów budownictwa cerkiewnego na Rusi Czerwonej. *Sprawozdania Komisji do Badania Historji Sztuki w Polsce*. Kraków, 1889. T. 8.
17. Sokołowski M. Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi Czerwonej. *Sprawozdania Komisji do Badania Historji Sztuki w Polsce*. Kraków, 1889. T. 8.
18. Czołowski A. Sprawozdania z poszukiwań w Kryłosie z r. 1890. *Teka Konserwatorska*. Lwów, 1892. T. 2.
19. Czołowski A. O położeniu starego Halicza. Lwów, 1890.
20. Szaraniewicz I. Die Franciskaner-Kirche in Halitch. *Mittheillungen der. k. k. Centralcommission für Erforschung der kunst-und historischen Denkmale*. Wien, 1888. T. 14.
21. Abraham Wł. Początki organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1891.

22. Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 2, 3; Львів; Київ, 1907. Т. 4.

23. Грушевський М. Печатки з околиць Галича. *Записки товариства ім. Шевченка*. Львів, 1900. Т. 38.

24. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi. *Teka Konserwatorska*. Lwów, 1892. Т. 1.

25. Peteński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914.

26. Janusz B. Karaici w Polsce. Kraków, 1927.

З післявоєнної літератури згадати, мабуть, можна тільки інформаційні статті в щоденній пресі про останні відкриття у Крилосі. З них подати можна:

27. Пастернак Я. І. Як найшлася катедра Осмомисла. *Новий Час*, 1937. № 191.

28. Залозецький В. Розкопи в Крилосі. *Діло*, 1937. № 192, 193, 194.

29. Zieliński J. Wykopiska w Kryłosie pod Haliczem. *Kurier Stanisławowski*, 1937. Nr. 87, 88, 89, 90, 92, 93.

30. Голубець М. Княжий Галич. Львів, 1937. Видання пропагандиського характеру.

31. Андрусак М. Галицька катедра в Крилосі. *Новий Час*, 1937. № 199, 200, 201.

Уся названа вище література стосується майже виключно княжої доби старого Галича. Винятком тут є лише праці [О.] Чоловського та [Й.] Пеленського, які також повідомляють нам про пам'ятки польських часів. Однак, незважаючи на це, у цитованій літературі немає даних про парафіяльний костел лат. обр. у Галичі, тож тут просто необхідно було провести ретельні джерелознавчі пошуки, щоб дати читачеві хоча б цю коротку інформацію.

III. Пам'ятки Галича та околиць

Мапа пам'яток Галича та околиць охоплює відносно велику територію, яка з півдня сягає аж до сіл Медина і Боднарів та яку з одного боку оточує річка Лімниця, а з іншого – Луква. Природно, тут маємо на увазі не тільки існуючі світські та церковні споруди чи руїни та фундаменти колишніх православних церков, а й низку топографічних назв, що є не менш важливими свідченнями далекого минулого. Однак найважливіші пам'ятки зосереджені в трьох центрах: Галичі, Св. Станіславі та Крилосі, а решта головних руїн, фундаментів і городищ розкидані по цілій території між Лімницею і Луквою, аж до сіл Сокіл та Комарів включно. Але оскільки навіть у дводенній мандрівці обійти та детально оглянути вищеописану територію буде дуже важко, зупинимся лише на пам'ятках самого Галича, Крилоса та Св. Станіслава, а щодо інших, то достатньо поцікавитися їхнім існуванням. Почнемо зі Св. Станіслава як місця, де відносно в найкращому стані зберігся романський костел отців францисканців у колишній церкві Св. Пантелеймона.

а) Св. Станіслав

1. Костел у Св. Станіславі. Це споруда, зведена як церква Св. Пантелеймона близько 1200 р. На той час ця церква була своєрідним форпостом, яких декілька оточувало старокняжий Галич. Приблизно в середині XIV століття, після завоювання Русі Казимиром Великим, ця церква, здається, була покинута і перетворена на латинський костел, який, скоріш за все, був первісним центром першої латинської парафії в Галичі. Водночас цей костел, здається, був осідком перших латинських митрополитів у Галичі, аж поки митрополію не було перенесено до Львова, тобто до 1414 р. Через кілька років, у 1427 р., парахи Галича також переїхали звідти до новозаснованого польського Галича, на місце, де сьогодні стоїть латинський парафіяльний костел. Подальша історія костелу Св. Станіслава невідома, принаймні наприкінці XVI століття він був повністю занедбаний та зруйнований.

1595 р. татарська навала знищила осідок отців францисканців у кляшторі Св. Хреста в самому Галичі, а саме їхній костел і кляшторні споруди; тоді францисканці звернулися до короля Сигізмунда III з проханням віддати їм зруйнований костел у Св. Станіславі, щоб заснувати там новий осередок. Король задовольнив прохання францисканців, і вже в 1598 році вони розпочали загальну відбудову зруйнованого костелу; невдовзі францисканці збудували в'їзну браму, з'єднану з дзвіницею, а в 1611 році звели кляшторну будівлю, яка існує і сьогодні. Згодом францисканці відновили галицький кляштор, частина з них повернулася в місто, а конвент Св. Станіслава утворив своєрідну філію галицького монастиря Св. Хреста. Лише в 1750 році наш монастир став самостійним, і з того часу змін у володінні не було до сьогодні.

Костел у Св. Станіславі, ще будучи костелом Св. Пантелеймона, створив своєрідне архітектурне ціле, в якому гармонійно поєдналися два елементи і два стилі: перший — візантійський, другий — романський. Визначний дослідник цієї пам'ятки д-р [Й.] Пеленський, який подав найбільш достовірну й ґрунтовну монографію про цей костел, констатував на цій підставі існування в церковній архітектурі своєрідної школи, яку він назвав *галицькою школою*. Твори церковної архітектури цієї школи характеризуються, якщо говорити про візантійський елемент, центричним укладом; отже, наш храм утворював правильний квадрат із чотирма стовпами посередині, що підтримували купол. Його первісний поділ мав три нефи, які відповідали трьом апсидам. Будівельним матеріалом були правильно оброблені блоки. Другий елемент — романський — на той час

представляли згадані вище апсиди, два портали — головний з півночі і бічний із заходу, а також інші декоративні архітектурні деталі.

Після перебудови цього костелу, здійсненої францисканцями наприкінці XVI століття, візантійський елемент був повністю втрачений. Перш за все францисканці розбудували центральну наву і зробили її значно вищою та знизили бічні нави, намагаючись, мабуть, усунути всі сліди візантійських елементів. Ціла надбудова в стилі досить поширеного бароко надала оновленому храму форму тринавної базилики; однак, оскільки вся нижня частина храму була врятована від реформістської руки францисканських архітекторів, врятовані були й усі його романські елементи: апсиди та портали. Отже, загалом можна сказати, що нижня частина костелу, приблизно на 7—8 м заввишки, зберегла свій старий, оригінальний романський характер, тоді як верхня частина має новіше, барокове походження. Перед війною дах костелу завершили псевдоготичною сигнатуркою.

Костел ремонтували багато разів. Під час війни він був дуже понищений, найбільше постраждав фасад з головним порталом. Цей портал донині не відреставровано. Незважаючи на численні перебудови, костел справляє неабияке враження, особливо інтер'єром. Невелике романське вікно, що збереглося в головній апсиді, суворе і благородне білизна тесаних стін інтер'єру, чотири могутні стовпи, позбавлені будь-яких яскравих прикрас, нагадують простоту романської доби, єдиним і найстарішим представником якої на Червенській землі є наш костел.

2. Кляшторні споруди з дзвіницею походять з кінця XVI — початку XVII століть і таким чином є однією з найстаріших пам'яток цієї місцевості з польських часів. У кляшторі також зберігається картина початку XVIII століття, на якій зображено Болеслава Сором'язливого як гіпотетичного засновника галицького конвенту отців францисканців у Галичі.

3. Окрім костелу, залишки земляних укріплень довкола кляшторного подвір'я є ще однією пам'яткою середньовіччя і свідчать про оборонний характер місця, де постала первісна церква Св. Пантелеймона.

4. Руїни церкви Св. Спаса. У безпосередній близькості до села Св. Станіслава, при дорозі, що веде до Блюдників, на пагорбі під назвою *Карпиця* збереглися залишки фундаментів церкви Св. Спаса з плануванням, подібним до планування костелу у Св. Станіславі, а з протилежного боку цієї дороги також виявлено перед війною

5. Фундаменти п'ятикутної будівлі невідомого характеру, т. зв. Полігону.

Крім того, в ущелині на Дністрі за кілька років до війни існували чіткі сліди татарської могили, які на сьогодні повністю знівельовані.

б) Крилос

6. Катедра Богородиці кн. [Ярослава] Осмомисла. Відомості про неї дуже скупі й обмежуються уривками записів *Іпатіївського літопису* чи [Яна] Длугоша. Перші відомості про неї походять з 1187 р. з нагоди смерті кн. Ярослава Осмомисла, що був її творцем та в ній і похований. Крім того, тут збереглися рештки кн. Романа (†1206), деяких інших видатних осіб та єпископів. У цій катедрі було короновано короля Коломана та кн. Данила. Останні відомості про катедру походять з 1255 р. — часу облоги Галича кн. Данилом; відтоді будь-який її слід, здається, було втрачено. Навіть народна традиція про її розташування не збереглася настільки, що найстарші дослідники руїн і розкопок Галича — о. [Антін] Петрушевич та проф. [Ісидор] Шараневич — шукали катедру всюди, але не в Крилосі. На правильному шляху були наступні два дослідники минулого руського Галича — д-р [О.] Чоловський і д-р [Й.] Пеленський, але вони не знайшли фундаменту катедрі, попри пробні розкопки. Лише після війни, в 1936 р., д-р [Ярослав] Пастернак знову розпочав пошуки і, нарешті, у другій половині липня 1937 р. знайшов правильний слід і повністю розкопав зовнішні фундаменти катедрі.

Розкопані фундаменти вже дають деяке уявлення про її форми і характер. Це була велетенська для тих часів візантійська споруда, що утворювала квадрат зі стороною 32,5 м. Його довжина разом з апсидами становить 37,5 м. Він розташований зі східного боку сучасної парафіяльної церкви в Крилосі, а південна стіна катедрі точно збігається з лінією південної стіни парафіяльної церкви. Зі сторони вітваря катедрі має три апсиди: посередині одну більшу, радіусом 5 метрів і дві менші бічні. Катедра, судячи з розкопок з боку сходу, мала п'ять нав; центральна нава була завширшки 10 м, бічні нави — 5 і 6 м кожна; середня товщина стін 2,5 м. Найкраще збереглися головна апсида, права бічна апсида та фрагмент стін по периметру з південного боку з добре збереженим цоколем (нині на цьому місці стоїть каплиця). Як будівельний матеріал використовували правильно оброблені кам'яні блоки, причім стіни були зміцнені величезними дубовими анкерами, що проходили вздовж фундаменту посередині. Під час розкриття фундаментів знайдено саркофаг зі скелетом чоловіка, а поруч — череп молоді жінки з діадемою, переплетеною золотими нитками; крім того, багато різьблених уламків капітелей і карнизів, рештки дзвонів і свинцевих листів, що вкривали катедрі, монети з найдавнішою чеканкою з XIV ст. і, нарешті, багато людських кісток, які походять з колишнього парафіяльного кладовища, що було закладене на цьому місці.

7. Церква катедральна (нова). На початку XV[І] ст. цю церкву збудував тогочасний власник Крилоса, нащадок багатого боярського роду Марко Шумлянський. Це була ніби друга резиденція львівських єпископів, тут був інтронізований єпископ Гедеон Балабан, а його наступники, такі як [Микола] Скородинський, [Атанасій? Лев? Андрей?] Шептицький, [Антін] Ангелович та інші, часто тут зупинялися. Під час татарської навали 1676 року церква була повністю знищена. Відновив її єпископ Йосиф Шумлянський у 1702 році, а ще одну велику реставрацію провів митрополит Михайло Левицький у 1824/5 роках. Нинішній вигляд церкви походить з часів післявоєнної реставрації.

Сьогодні ця церква представлена у вигляді однонавної базилики з трьома апсидами і є в цьому плані досить своєрідною пам'яткою. Для першого її спорудження було використано деякі частини з руїн старої катедри кн. [Ярослава] Осмомисла. Вона складається з трьох частин: бабинця, основної частини та апсид. Прикрашають її два портали в стилі ренесансу. Покрівля була дерев'яна та пласка. Верх даху прикрашає купольна сигнатурка.

8. Укріплення Крилоса. Руський Галич лежав, як відомо, на місці нинішнього Крилоса. Місце це за своєю суттю оборонне; висока стрімка гора, оточена з одного боку річкою Луквою, а з іншого — Мозолевим Поток, була доступною лише з півдня (з напрямку села Вікторів). Тому це місце на той час було дуже міцно укріплене величезними валами та ровами. Перший ряд валів проходив прямо під замком посередині нинішнього села; місце, де сільська дорога утворювала розрив, досі називається «*воротище*», тобто ворота. На південь від першого поясу на сьогодні поза селом розташований другий пояс укріплень, який складається з трьох паралельних валів і ровів, що з одного боку спираються на Мозолевий Потік, а з іншого — на пологий берег над Луквою. Сьогодні ці вали вкриті нещодавно висадженим лісом і чагарниками. Передпілля цього другого поясу укріплень нині називають «*ставище*» — очевидно, через старі болота та ставки, що ставали перешкодами на шляху до міста.

9. Околиці Крилоса. Крилос із катедрою, княжим двором і старшою від катедри палацовою церквою Св. Спаса був центром, навколо якого в ближньому і дальньому радіусі були розкидані укріплені церкви, що становили своєрідний зовнішній оборонний пояс, монастирі та боярські двори, міщанські та селянські хати, слободи та поселення, утворені з військовополонених. Є сумніви, чи були вони єдиним і за якимось планом побудованим комплексом, який можна було б назвати містом, як подекуди

проголошують пропагандистські українські видання, але в будь-якому випадку це була досить велика людська спільнота, яка, безсумнівно, створила тут серйозний економічний і культурний осередок, утім, і великого політичного значення. І сліди цього всього збереглися до сьогодні, і найбільше їх можна знайти в топографічних назвах ближніх і дальніх околиць старого Галича.

Отже, маємо тут під самою Крилоською горою село Підгороддя — безсумнівний слід колишньої середньовічної околиці скупчення торговців та ремісників. Проте не всі могли поміститися у самих околицях; невдовзі шевці осіли в далекому Сапогові, бондарі — в околицях у Боднарові, ковалі та колісники — далеко на північ у Колодієві, а мед для княжого двору постачали пасічники аж із Медухи і Медині. Інші назви сіл, як-от Пукасівці, вказують на якихось придворних женців, Скоморохи — на придворних блазнів, а Перевозець — на плисаків, які охороняли переправи на Лімниці. І навіть такі назви, як Вікторів або Вістова, на думку дослідників минулого Галича, вказують на те, що тут стояла міська варта: одна поблизу Вікторова та «*Галицької Брами*» (нині польське поселення Комарівка), ще може бути, що це були німці, згадані в руських літописах, звідси й назва Вікторів (*der Wachter*, вихтори, Вікторів), та інша біля Вістової, звідки приносили звістки (вісті) про наближення ворога. З іншого боку, друга категорія топографічних назв означає сліди існуючих там церков, світських будівель, або, врешті-решт, є свідченням якихось серйозніших історичних подій, що тут відбувалися. І так на ниві, яка сьогодні називається *Золотий Тік*, при дорозі з Крилоса до Підгороддя, був колись княжий двір із придворною церквою Св. Спаса, прямо біля того місця при дорозі, яке сьогодні зветься *Погарище*, мабуть, нагадує про якусь велику пожежу, а назви урочищ у лісі праворуч від Мозолевого Поточу, як-от *Штепанівка*, *Юрівське*, *Данилівське*, *Іванівське*, *Гречище* і, нарешті, церквище *Благовіщення* на лівому березі Лукви — це сліди стародавніх церков-форпостів, що там існували. Найбільш загадковою і досі не з'ясованою назвою буде назва пагорба *Галичина Могила*, що лежить на т. зв. *Качкові*, між першим і другим поясом фортифікаційних валів.

в) Галич

Переходимо нарешті до опису пам'яток нового польського Галича — не раніше середини XIV ст.

10. Парафіяльна церква Різдва Христового. Час зведення цієї церкви точно не відомий. Початкові припущення старших істориків Галича [о. А.] Петрушевича та [І.] Шараневича, що вона є старою галицькою катедрою [Ярослава] Осмомисла, не виправдалися. Походить, імовірно,

з кінця XIV або першої половини XV ст. Однак перші відомості про неї уже як про галицьку парафіяльну церкву маємо лише з середини XVI ст. Теперішній її вигляд походить з часу її ґрунтовної реставрації у 1824/5 р., яку здійснив кардинал-митрополит Михайло Левицький, і другої реставрації з кінця XIX ст.

Сьогодні ця церква представлена як велика проста тринавна базиліка з куполом посередині. Купол походить з кінця XIX ст., раніше ж церква була накрита звичайним двосхилим дахом із сигнатуркою. І стиль, і матеріал — звичайний місцевий мергель — доводять, що вона не має нічого спільного з іншими візантійсько-романськими будівлями з околиць Галича. Зокрема, її план має свої специфічні риси, навіть з ознаками певної оригінальності. Ця церква не має головного входу із західного боку (від дороги), а тільки два бічні входи, що ведуть до коридорного передсінку; бічні нави в передній західній частині відокремлені від головної нави повздовжніми стінами, кожна з яких має свій окремий вхід з передсінку. Головна нава за стародавнім звичаєм розділена на три частини: бабінець, центральну наву, призначену для чоловіків, і вівтарну частину в головній апсиді. Бічні нави, апсиди та передсінок утворюють своєрідний парадний коридор навколо церкви. Ця деталь є дуже характерною для цієї святині, вона одразу привертає увагу будь-кого, хто споглядає всю церковну будівлю ззовні. До реставрації 1825 р. церква мала чотири масивні контрфорси, від яких сьогодні збереглися лише фундаменти; ці контрфорси зміцнювали стіни та підтримували купол.

11. Старостинський замок. Після захоплення Червоної Русі Казимиром Великим на нинішньому місці засновується новий польський Галич, який у 1367 р. отримує маґдебурзьке право; тоді ж на нинішній Замковій горі було зведено укріплений замок, який став резиденцією галицького старости. Спочатку замок був дерев'яним і пережив декілька облог: у 1509 р. волохами, у 1594 і 1621 рр. татарами, також у першій половині XVII ст. його стан, як свідчить люстрація 1627 р., був дуже плачевним. Лише в середині XVII ст. галицький староста Андрій Потоцький почав будувати новий мурований замок, який звів на той час відомий військовий інженер [Франсуа] Корассіні, згодом творець Станиславівської фортеці. У 1658 році будівництво було завершено. Але не минуло й двадцяти років, як замок став жертвою облоги 1676 р. і відтоді повільно щораз більше руйнувався, про що свідчить люстрація 1767 р. Після поділів 1796 р. австрійський уряд наказав галицькому магістрату знести частину укріплень. Решта, переважно східна частина, зруйнувалася у 1868 р., тож

до наших днів збереглися лише ті залишки, які зараз видно на Замковій горі.

12. Латинський парафіяльний костел Найсвятішої Діви Марії. Первісним осередком латинської парафії був, напевне, костел Св. Станіслава, переданий, як я згадав, наприкінці XVI ст. отцям францисканцям. Теперішній осідок галицької парафії датується з часу нової фундації парафії у 1427 р., наданої Владиславом Ягайлом. Про первісний костел можна сказати небагато. Відомо лише, що від щонайменше 1640 року тут відбувалися з'їзди галицьких сеймиків, і тому сеймики вважали себе зобов'язаними сплачувати певні суми на його утримання. У 1676 р. він був зруйнований подібно до замку внаслідок татарської навали; хоча в 1681 р. Галицький сеймик затвердив певні суми на його відновлення, здається, це мало допомогло, оскільки, згідно із записами в парафіяльних книгах, уже в 1710 р. тодішній парох Войцех Віттан розпочав будівництво нового костелу з допомогою шляхти і місцевого старости. Традиційно будівництво затягнулося надовго, оскільки у 1780 р. його було завершено лише частково. Закінчив процес спорудження лише в 1822 р. тодішній парох [о. Антоній] Павульський. Нинішній вигляд костелу походить з останньої повоєнної реставрації. З художньої перспективи цей храм не становить великої цінності. Це однонавна споруда, дещо звужена з боку пресвітерія, у якій лише окремі декоративні фрагменти вказують на те, що це стиль бароко.

13. Караїмська кенаса. Ця святиня походить з 1834 р. і була зведена на місці попередньої дерев'яної. У 1913 р. вона була частково спалена і відбудована вже після війни. Сама будівля з архітектурної точки зору не має великої цінності. З внутрішнього оздоблення заслуговують на увагу два старі гобелени, з богослужбових книг — дві *Біблії*, одна з яких латино-гебраїським текстом походить з 1564 р., друга — гебраїська, початку XVIII ст., і, нарешті, пергаментний *Псалтир*, перевезений до Галича з Кукізова.

Окрім вищеописаних історичних пам'яток, на увагу також заслуговують ще й ті, від яких станом на сьогодні залишилися лише фундаменти або тільки історичні згадки в літературі чи інших джерелах. До них належать:

14. Конвент отців францисканців Св. Хреста в Галичі, який існував до війни і від якого залишилися тільки фундаменти, укриті під бруківкою сьогоdnішнього галицького ринку. Згідно з традицією францисканців, він був заснований у 1238 р.; існував він, імовірно, з часу нового розташування Галича у 1367 р., фундований тодішнім старостою Оттоном з Піліці; костел

і кляшторні будівлі були дерев'яні і спалені татарами під час навали в 1595 р. Ще до 1632 р. і костел, і кляштор були відбудовані, а частина монахів повернулася сюди з конвенту Св. Станіслава біля Галича. Конвент Св. Хреста проіснував до австрійських часів — до 1784 р., тобто до часу, коли австрійці почали повну ліквідацію церковного та монастирського майна. Невдовзі костел і каплицю зруйнували, а від кляшторних споруд залишився двоповерховий будинок, у якому до війни були початкова школа та галицький магістрат. Під час воєнних дій у 1916 р. будівля була повністю зруйнована артилерійськими снарядами російської армії так, що сьогодні від цієї споруди, окрім фундаментів, не залишилося і сліду.

15. Кляштор отців домініканців Св. Анни. Є доволі вагомі докази існування домініканців у старокняжому Галичі. Домініканська традиція говорить про 1234 р. як рік заснування першого галицького конвенту, Длугош подає рік 1238; крім того, з листів Папи Інокетія IV довідуємося про існування домініканців у Галичі в 1246/7 роках. Цілком можливо, що їхній осередок був в урочищі, сьогодні званому *Данилівське* у Крилосі, невдовзі вищезгаданому. Лист говорить про домініканців «*de monte Sancti Danielis*». Нова фундація кляштору Св. Анни походить з половини XVII століття; конвент і костел стояли біля Замкової гори в нинішньому Галичі на т. зв. *Запарканні* при гостинці до Станіслава. Конвент проіснував до австрійських часів.

16. Руїни церкви під митрополічим лісом *Діброва* на залуківських ґрунтах на південь від села Залуква поблизу Лімниці. Згідно з планом, опублікованим у праці [Й.] Пеленського, походить вона приблизно з того часу, що й костел у Св. Станіславі. Розміри фундаментів 20x14.50 м.

17. Руїни церкви на т. зв. *Цвинтариськах* між Залуквою і Четверками, при гостинці, розміром 12x16. План її був строго центричним, візантійським.

18. Василіянські церква і монастир Св. Хреста в Соколі, фундаменти яких бачили ще наприкінці XVII ст.

19. Три монастирі біля сіл Суботова та Різдяни, що являють собою ніби «*fortalitia*», які захищають переправи в гирлі Сівки до Дністра.

20. Фундаменти ротонди біля Побережжя на правому березі Дністра, що також мала оборонний характер.

21. Городища. Одне в Пітричі над Дністром, друге в Сідлиськах між Лімницею і Сівкою. Окрім цих двох, в околицях збереглося більше слідів «*городищ*»; роботи над описуванням цих пам'яток вже завершені, а публікація на цю тему вже вийшла.

IV. Зв'язок з навчальними матеріалами

Пізнавальна і виховна цінність кожної шкільної екскурсії, ясна річ, полягає не лише в сумі набутих знань і вражень, а насамперед у вмiлому їх поєднанні з навчальним матеріалом, що опрацьовується на уроках. На цьому моменті треба особливо акцентувати, навіть якщо дата поїздки (на неї завжди треба зважати) відрізняється від часу опрацювання відповідної частини матеріалу.

З такої точки зору наукова екскурсія до Галича дає вчителю великі можливості навіть без докладання особливих зусиль з боку організатора шкільної поїздки.

На перший план виходить регіональна історія, особливо минуле Галицько-Володимирського князівства. Хоча в програмі з історії 2-го класу гімназії та 1-го класу ліцею про Галицьку Русь сказано небагато, однак моменти навчальної програми, що стосуються татарської навали в XIII ст. та здобуття Червоної Русі Казимиром Великим, можуть тісно пов'язатися з польовими спостереженнями під час подорожі. І справа ця буде тим більш полегшена, якщо вчитель, викладаючи регіональну історію, захоче поглибити уривчасті відомості з програми та підручника. Отже, розташування старого Галича і аналогії зі Львовом, які спадають на думку, потім занепад старого княжого Галича у зв'язку з татарськими набігами і перенесення центру Галицької Русі до Холма чи Львова — це перші точки дотику з навчальним матеріалом. Під час відвідування самого Крилоса у вчителя з'являться нові можливості для поглиблення знань учнів. Донині добре збережені фортифікаційні вали, велика кількість топографічних назв, і, нарешті, рельєф місцевості є чудовим матеріалом для характеристики середньовічної організації міста не тільки Русі, але й Польщі, і з цієї нагоди ознайомить учнів з фортифікаційною системою раннього польського середньовіччя.

Нові часи, період польського Галича часів Казимира Великого також дають хорошу можливість корисно пов'язати отримані спостереження з навчальним матеріалом. Тож перенесення укріпленого міста Галича на нове місце, локація міста на магдебурзькому праві та будівництво нового старостинського замку — це ті моменти, на які вчитель зверне увагу. Стоячи на високій Замковій горі над містом, розповідаючи про руїни Галицького замку, учитель зверне увагу на його важливу стратегічну роль у місці, де шлях татарських набігів розділявся на два напрями: на північ — до Львова і в бік заходу. Широкі поля між Галичем і Бовшевом неодноразово були свідками воєн між коронним військом і татарами, з якими пов'язували такі імена, як Станіслав Конєцпольський

або Ян Собеський, і це, безсумнівно, наблизить учня до тем, які порушує вчитель.

З цієї нагоди доцільно буде нагадати учням про роль Галича як центру великої адміністративної області, що зветься Галицькою землею, яка сьогодні охоплює половину Станіславівського та більшу частину Тернопільського воєводств. Добре помітний згори галицький парафіяльний костел дозволить учителеві звернути увагу учнів на те, що ніде інакше, як у цьому костелі, власне, відбувалися сеймики Галицької землі; ця цікава особливість нашого звичаєвого життя в XVII і XVIII століттях, безумовно, буде для учня цікавим фрагментом, що проливає світло на наше культурно-традиційне життя тих часів.

Натомість найбільше повчального матеріалу дають пам'ятки костельної архітектури. Дуже цікаву проблему перетину двох культур і двох стилів — візантійського і романського — зможуть відслідкувати вчитель з учнями й у Св. Станіславі у францисканському костелі та на фундаменті катедри [Ярослава] Осмомисла в Крилосі. З цієї нагоди ми, природно, можемо згадати наші романські пам'ятки у Великопольщі, Куявії і на Вавелі, у зв'язку з цим для вчителя може відкритися плідне поле для дискусії. Тим легше, що костел Св. Станіслава зберіг передусім романські риси, натомість втрачаючи з плином часу свою візантійську основу.

Цим, однак, не вичерпуються усі питання, пов'язані з історією культури. З перебуванням у Св. Станіславі пов'яжемо також проблеми культурно-релігійної місії латинського костелу в Русі, яка діяла переважно за посередництвом орденів отців францисканців і отців домініканців. Сам францисканський кляштор у Св. Станіславі, неіснуючі сьогодні кляштори францисканський Св. Хреста і домініканський Св. Анни в Галичі є найкращими свідченнями цієї місії; не завадить нагадати учням, що в безпосередній близькості від Галича є низка інших колишніх монастирських споруд, таких як кляштор отців кармелітів неподалік у Більшівцях (який видно із Замкової гори в Галичі і з гори у Св. Станіславі), отців домініканців у Єзуполі та Богородчанах і нещодавно ліквідований у Тисмениці.

На завершення, нарешті, візит до такої «родзинки» Галича, як караїмська кенаса, приверне увагу молоді до питання культурного і релігійного впливу Близького Сходу; тут можна згадати часи Вітольда і його війн з татарами, але, безсумнівно, знайдеться місце для оповіді про татарське осадництво в Польщі. З цієї нагоди вчитель зверне увагу молоді на побутуюче до сьогодні баламутство в контексті номенклатури цього релігійного відгалуження (Караїми, а не Караїти), а також його стосунку до євреїв.

V. Технічне проведення

Наукова подорож до Галича може бути одноденною або дводенною.

Одноденну мандрівку, з огляду на значну відстань від Галича до Крилоса і Св. Станіслава, вдасться провести лише шляхом використання якихось засобів пересування після прибуття на станцію в Галичі, переважно возів. У цьому випадку потрібно врахувати витрати на оренду возів на цілий день у кількості 7–8 транспортних засобів (у розрахунку на клас із 40 учнів з учителем це становитиме понад 60 злотих за місцевими цінами) або те, що за один день вам доведеться проїхати туди і назад загалом близько 30 км. З використанням возів це не буде надто обтяжливо для молоді, але весь день буде повний їзди та відвідування окремих об'єктів, з мінімальною кількістю часу для відпочинку.

У такій комбінації план подорожі для львівської молоді виглядав би таким чином. Прибуття на вокзал Галича приблизно о 10:03 ранку за розкладом на 1937/8 рік. Огляд пам'яток самого Галича тривав би приблизно до 12:30, після чого від'їзд до Св. Станіслава і перебування там до 14:30. Звідти виїзд до Крилоса з прибуттям близько 16:00; перебування в Крилосі повинно тривати не менше 2 годин, а повернення на залізничну станцію в Галичі відбуватиметься близько 20 години вечора. Виїзд до Львова швидкісним потягом о 21:17, прибуття о 22:59.

Як бачимо, програма одноденної подорожі повинна враховувати час дуже скрупульозно; часу на відпочинок дуже мало, настільки, що молоді загрожує перевтома і навіть знеохочення. Вони не здатні витримати такого гоночного темпу, і, як наслідок, їхня увага під час екскурсії може бути дуже низькою. Не кажучи вже про те, що на практиці дуже легко можна не вкластися у відведені терміни та повернутися додому пізно вночі. У такому разі наступний день слід вважати втраченим для навчання.

Тому більш корисною і раціональною вважаю програму дводенної мандрівки. Тільки тоді вчитель матиме час ґрунтовно обговорити кожну проблему окремо, тільки тоді можна буде уважно оглянути кожну пам'ятку та пізнати місцевість, і, нарешті, тільки тоді молодь знайде час не лише для вільного обміну думками і спостереженнями, а й для довірливих розваг. Буде радість від того, що зветься «*utile cum dulei*», а молодь отримає справжню користь і низку незабутніх вражень від спілкування зі справжньою історією.

План дводенної подорожі буде таким.

По приїзді до Галича та заселенні до квартир заздалегідь домовляємося, що екскурсія в основному пішохідна, що не повинно

обтяжувати навіть слабших учнів чи учениць. Приблизно об 11 ранку ми вирушаємо на Замкову гору в Галичі. Тут учитель дає учням план мандрівки та ознайомлює з усією місцевістю, яка нас цікавить. Тому буде добре, якщо і вчителі, і певна кількість учнів отримають аркуш військової карти «Галич» масштабом 1:100 000. Своєю чергою, буде короткий вступ до наукового матеріалу мандрівки, поданий учителем або краще підготовленим учнем. Ця доповідь в основному висвітлюватиме політичну діяльність Галицько-Володимирського князівства, історію Галицького замку від польських часів разом з воєнною історією Поділля та Покуття в XVI—XVII століттях і найближчої спостережуваної території. Попри те додаю, що з вершини замку відкриваються хороші можливості для огляду. Зрозуміло, серед цих розмов буде відвідування руїн, необхідна фотографія тощо. Ця абсолютно вільна бесіда може тривати до двох годин, після чого наступить обідня перерва приблизно до 3 години по полудню.

О 3 годині вирушаємо на прогулянку до села Св. Станіслав, менш ніж за 3 км від центру міста, щоб ознайомитися з романською будівлею отців францисканців. За 40 хвилин ми на місці. Привітні господарі костелу ні в чому не перешкоджають гостям (крім входу до клявзури), тому свобода пересування кляшторним обходом забезпечена.

Знову, як і раніше, відбудеться загальне обговорення принципів і особливостей романського стилю, короткої історії пам'ятки, при цьому вчитель звертає увагу на її початково змішаний візантійсько-романський характер, а також подальшу реконструкцію пам'ятки, особливо її верхні частини в стилі бароко. Використання ілюстрацій та описів пам'ятки з праці доктора [Й.] Пеленського значно полегшить студентам орієнтацію в цих складних архітектурних проблемах. Ці ілюстрації будуть тим більше необхідними, що костел ще не повністю відбудований після воєнних руйнувань, особливо це стосується головного portalу. Приємним і добре сприйнятним урізноманітненням буде прогулянка навколо всієї кляшторної гори, огляд залишків земляних укріплень кляштору і, нарешті, спуск до місця, де річка Лімниця впадає в Дністер. Повернення до Галича, можливо берегом Дністра, невеликим бродом через Лукву, відбудеться близько 6 години; знайдеться хвилинка для огляду Галицького парафіяльного костелу, який, як я вже зазначав, не становить якогось великого наукового інтересу як пам'ятка мистецтва. Це було б завершенням програми першого дня мандрівки.

Другий день буде повністю присвячений відвіданню Крилоса, парафіяльного костелу та кенаси в Галичі. Буде добре, особливо якщо

буде гарна погода, почати заняття близько 7 або найпізніше 8 години. Почати можна від Галицької парафіяльної церкви, а потім перед годиною 9 має початися марш до Крилоса, розташованого на відстані 7 км від Галича. Попереджена та належним чином підготовлена до маршруту молодь відносно легко витримає цю невеличку напругу, тим паче, що шлях досить приємний і різноманітний; за 1¹/₂ години дороги маємо бути на місці.

Насамперед потрібно сказати, що мандрівку Крилосом має проводити добре підготовлений у фактичному плані вчитель, а якщо він не знає села, то зможе знайти провідника або хоча б людину з місцевого населення. Крилос має власну цінність як пам'ятка, і оскільки, на перший погляд, він не відрізняється від середньостатистичного нашого села, розташованого в доволі горбистій місцевості, тут легко помилитися, не побачити або просто заблукати. Хтось, хто взагалі не знайомий з місцевістю, може десять разів пройти село вздовж і впоперек і нічого не помітити, хоча насправді чи не на кожному кроці можна знайти сліди колись величнього минулого цього місця.

Відвідування Крилоса найкраще проводити в ось такому порядку. Почнемо з центральної точки колишньої галицької твердині, а саме місця, де нещодавно розкопано фундаменти стародавньої Галицької катедри; по черзі можна пройти до парафіяльної церкви, що стоїть просто біля неї, і нарешті до місця при дорозі з Підгороддя, яке називається *Золотий Тік*. Звідти сільською дорогою прямуємо до фортифікаційних валів — спочатку посередині села, потім за селом на південь, щоб відвідати потрібну систему валів і ровів.

Під час відвідування пам'яток слід пам'ятати також про топографічні назви, як місцеві, так і навколишніх сіл, пов'язані, як я вже згадував, із організацією поселення середньовічного Галича.

Тригодинного перебування разом з перервою на відпочинок достатньо для того, щоб молодь усебічно ознайомила з усіма проблемами, що нас хвилюють. Зворотна дорога може проходити через хутір Підгороддя, що буде тим більше доцільним, оскільки з Підгороддя маємо гарний вид на Крилоську гору та її розташування відносно околиць. По дорозі до Галича вчитель нагадає молоді про наявність у цих краях фундаментів ще двох мурованих церковних споруд, що походять із руських часів.

Повернення до Галича відбудеться близько 3:30, щоб ще вистачило часу відвідати караїмську кенасу; пам'ятати треба про необхідність порозумітися з представниками місцевої караїмської громади, які, зрештою, з радістю сприяють відвідуванню кенаси. Близько 5 години програма подорожі повністю вичерпається, і буде достатньо часу, щоб підготуватися до від'їзду і дістатися вокзалу.

Розглянутий вище план стосується переважно львівських мандрівок. Поїздка із сусідніх міст, таких як Станиславів, Коломия, Калуш, Рогатин та інші, може дуже легко за допомогою автобуса завершити той самий план за один день. Наприклад, у нещодавно здійсненій гімназією сестер урсулянок зі Станиславова поїздці було відвідано Крилос, Галич і Св. Станіслав, а вартість цієї поїздки становила рівно 50 злотих для 30 учениць та 3 викладачів.

Питання житла й нічлігу не є особливою проблемою. Тутешній Міський уряд може надати притулок у місцевій школі за умови попереднього повідомлення; крім того, до диспозиції прямо біля мосту розташований невеликий притулок Морської та Колоніальної Ліги, що складається з двох вбиралень, а за потреби керівництво місцевої захоронки сестер феліціянок може надати житло, але тільки для християнської жіночої молоді.

Józef Zieliński (Kraków, Poland)

A historical trip to Halych and the surrounding area

The article by Polish scientist and educator Dr. Józef Zieliński (1899–1976) provides a brief historical and cultural overview of the most important monuments in the history of Halych. The author offers methodological recommendations for organizing educational excursions for students with the aim of studying and deepening knowledge about the past of Halych and its immediate surroundings from the 12th to the 18th century. The educator clearly outlines the main places of the tourist route, their relevance from the perspective of archaeological research in 1936–1937, the possibilities of the infrastructure at that time, the preliminary plan, and the timing of the trip.

Dr. J. Zieliński methodological materials have been translated into Ukrainian with the maximum preservation of stylistic and substantive content. At the same time, the translator and editor's notes, which do not alter but rather supplement the text, are added in square brackets. The list of literature provided by the author is preserved according to the original, as well as certain historical inaccuracies.

Key words: *Halych, Krylos, St. Stanislav, architecture, educational trip, gymnasium, archaeological excavations, landmarks, culture, churches, castle, churches, fortifications.*

Zieliński J. Wycieczka historyczna do Halicza i okolicy. Lwów: Z Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1937. 17 s.

*Переклад з польської мови та упорядник Яна Шелест
(Івано-Франківськ, Україна)*